

Dr. Nüket Örnek Büken*, Dr. Erhan Büken**

Etik, felsefenin, insanın oluşturduğu bu değerler evrenini inceleyen, onu "iyi", "kötü" ya da "onaylanabilir", "onaylanamaz", "doğru", "yanlış" biçiminde yorumlayan bir alt dalıdır.

Etik ya da etik analiz, açık, net bir soru ile başlar: hangi etkinlikler doğru ya da yanlıştır, iyi ya da kötüdür, takdiri ya da suçlamayı gerektirir? "Etkinliklerin" sorgulaması; rol alan aktörleri, kişisel etkileşimleri ve ilişkileri akla getirir. Bu soru hemen bir başka soruya yol açar: bir etkinliğin ya da bir kişisel etkileşimin iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış olduğuna hangi ölçütlerle karar vereceğiz?

İlk olarak etik; yüzyıllar süren uzun zaman süzgecinden geçmiş güçlü, uygulanabilir ilkelerden oluşan rasyonel bir girişimdir. İkincisi, etik akıl yürütme; emin olunabilir gerçeklere, gerçeklerden yola çıkan mantığa, genel kabul görmüş, paylaşılan deneyimlere, içgüdülere dayanır. Belirli bir deneyim, çaba ile, birçok insan etik değerlendirme konusunda yetenek sahibi olabilir. Üçüncüsü, eleştirel ve disipline edilmiş bir sorgulama olarak etik, düşünce yüklü bir değerlendirme, çıkarsama yapma konusundaki yargılarımıza aracılık eder.

Etiğin belirgin özellikleri ve ölçütleri, etik hakkındaki yanlış algılamalar konusunda bizi uyarır. Etik, bunlara benzer birçok kural yaratmasına ve bildirmesine karşı düzenlemeler ve bürokratik kurullarla eş tutulmamalıdır. Etik, benzer biçimde, bu yargılar iyi ya da kötü, doğru ya da yanlış diye çıkarsamalar yapsa da değer bildirici fikirlere ve yargılara da eş tutulmamalıdır.

Doğada değerler evrenini insan oluşturur. Etik, felsefenin, insanın oluşturduğu bu değerler evrenini inceleyen, onu "iyi", "kötü" ya da "onaylanabilir", "onaylanamaz", "doğru", "yanlış" biçiminde yorumlayan bir alt dalıdır. Etik yargılar değer sorunlarından kaynaklanmaktadır. Bireyin yalnızca öteki bireylerle ilişkisi sırasında değil, birey-toplum, aile-devlet vb. farklı düzeylerdeki insan ilişkilerinde de etik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Değer sorunlarının ortaya çıkışının temel nedeni, insanlar arasındaki düşünce, yaklaşım ve görüşlerin farklılığıdır.

"Etik sorunlar" karşısında yargıda bulunurken temelde dikkat edilmesi gereken nokta ise gelişigüzel davranılmamasıdır. Etik

alanında "iyi-kötü", "doğru-yanlış" biçiminde dile getirilen değer yargılarının yanı sıra "hak", "ödev", "yazar", "erdem" gibi kavramlar da söz konusudur. Günümüzde etik alanında varlığını sürdüren, birbirinden temel bazı farklılıklar gösteren dört etik yaklaşım söz konusudur:

- 1- Erdem etiği,
- 2- Yararcılık etiği,
- 3- Ödev etiği,
- 4- Haklar etiği.

Ahlaki değerler felsefesi açısından, felsefenin evrimi boyunca, değişik çağlarda, çeşitli filozoflarca değişik yaklaşım ve tutumlar benimsenmiştir. Kimi filozoflar en temel değerler erdem olduğunu, kimileri ise mutluluk olduğunu dile getirmişlerdir. Kronolojik bir yaklaşımla ele alındığında ise bütün Antikçağ ahlak öğretilerinin "eudaemonist" bir yapıda olduğunu söylemek olanaklıdır. İnsan eylemlerinin son ereği olarak mutluluğu gören anlayışlara genel olarak "eudaemonizm" (mutluluk ahlakı) denmektedir. Kimi zaman bunun "hedonizm"e ("hazcılık") dönüştüğü de görülmektedir. Yeniçağda eudaemonizm bireyci niteliğini yitirir; artık tek tek bireylerin değil, toplumun mutluluğu söz konusudur. Özgeci ("alturist") temellere dayanan bir yaşam ideali belirginleşmeye başlar. Amaç, olabildiğince çok sayıda insanın, olabildiğince çok mutlu olmasıdır. Daha sonra her şey yarar açısından görülmeye başlanır; erek, yararlılık olur. Böylelikle "eudaemonizm"den "utilitarianizm"e geçilmiş olur ve "yararcılık" ilkesi ağır basmaya başlar. "Yararcılık öğretisi"nin kurucuları olan, İngiliz filozofları Jeremy Bentham (1748-1832) ve John Stuart Mill (1806-1873)'e göre yapılmış olan bir eylemin doğru ya da yanlış olduğunu belirlemek için nesnel bir ölçüt ortaya konmalıdır. Bu ölçüt de "yazar"dır. Buna göre "en çok sayıda insana en yüksek düzeyde mutluluk sağlayan eylem, doğru eylemdir". Yararcı etik yararlılık ilkesini bir ahlak ilkesi olarak şöyle formüle eder: bir eylemin, bir davranışın sonuçları, en çok haz ve sevinç, en az üzüntü ve acı getirirse, bunlar ahlakidir.

Bugün ülkemizde ve dünyada tıbbi ilişkin mesleki değer konularının, gittikçe artan bir hızla, "yükümlülük" ve "hukuk" alanından, "değer tartışması" ve "etik" alanına kaydığını görmekteyiz.

J.S. Mill ise bireysel ahlak normlarının olamayacağını, çünkü değer sorunlarının toplumsal alanda bulunduğunu, toplum yaşamını etik normlara göre akla uygun biçimde biçimlendirmek gerektiğini öne sürer. İnsan davranışlarının değerinin, bu davranışların yol açtığı sonuçlar bir yana bırakılarak anlaşılamayacağını, dolayısıyla tutum ve davranışların kendi içinde bir değer taşıdığı türünden sezgisel bir yaklaşımın savunulamayacağını söylemiştir. Bentham ve Mill'in etik anlayışlarının ortak özelliği, insan eyleminin kendisini değil, sonuçlarını ve getirdiği yararı temel alıyor olmasıdır.

Sonuca önem vermeyenler ile yarıcı olmayanlar ise, rasyonel olarak hesaplanmış sonuçların ve çıktılarının en yüksek ölçüt ve ahlaki standart olduğunu kabul etmezler. Sonuçlara değer vermeyenler arasında deontologlar ve ahlakçılar da bulunur. Deontologlar ahlakı, temel kurallara ve ilkelere bağlarlar. Kendi aralarında ve kendilerine ait bir zorunluluk olarak bu sorumluluklar, sürecin ilkelerini oluşturur. Örneğin, kişilerin sonuca yönelik bir araç olarak kullanılmaması, bununla birlikte kişilerin sonuca karar veren ya da "kendi-seçen" unsurlar olarak kabul edilmesi ilkesi. Bazı deontologlar, bu ilkeleri belirli bir etkinliğin ahlaki yönüne karar vermeden önce biri diğerine karşı oynanabilen çok yönlü ve etkileşimli normlar olarak görürler. Etiği, evrensel etik ilkelere ve teori temelli süreç kurallarına eş tutanların eleştirisinde; ahlakçılar, ahlaki olarak sorunlu olan belirli durumlar hakkında pratik akıl yürütme ve karar vermenin önemini vurgularlar.

Bunlardan biri ve en ünlüsü olan Kant'a göre "iyi istenç", hiç bir sınır olmadan, doğrudan doğruya ve her koşul altında "iyi" olarak kabul edilebilecek olan, saltık değeri olan biricik şeydir. Kant iyi istenç kavramını geliştirmek için "ödev" kavramına başvurur. Ancak ödevden kaynaklanan bir eylemin kendi başına iyi olabileceğini ve ahlaksal değer taşıyabileceğini savunur. Eylemin iyi olmasının ölçüsü başardığı sonuç değil, dayandığı ilkedir.

Kant'ın ahlaksal buyruk olarak gördüğü "kategorik imperatif" ya da zorunlu buyruk, hiç bir koşula bağlı olmayan buyrukları tanımlar. Eylemi yapmaya sürükleyen herhangi bir eğilim değil de ödevse, o eylemin ahlaksal değeri vardır ve ahlaksal eylemleri belirleyen,

yasa karşısındaki saygı yaşantısıdır. **Kant'ın koşulsuz buyruktan çıkardığı genel ilkeler şunlardır:**

- 1- Genel bir yasa olmasını isteyebileceğin bir ilkeye göre eylemde bulun.
- 2- İnsanlığı kendinde ve başkalarında hiç bir zaman bir araç olarak değil, hep bir amaç olarak göreceğin biçimde eylemde bulun.
- 3- Her insanda, insan onuruna saygı göster.
- 4- Özerklik idesine göre eylemde bulun. (1)

Kant, ahlaklılığın ancak özgürlükle birlikte bulunduğu zaman anlamlı olduğunu ve ahlak yasasının özgürlük varsayımı üzerinde temellendirilebileceğini öne sürer. Bu da özgürlükle olanaklıdır. İnsanın karşısına buyruklarla çıkılabiliyorsa ve eylemleri iyi-kötü olarak yargılanabiliyorsa onun özgür olduğu, akılla seçim yapabildiği, özerklik kapasitesine sahip olduğu varsayılmalıdır. Tersi durumda ahlaki açıdan kişiler kararlarından ve bu kararlar doğrultusunda gerçekleştirdikleri eylemlerden sorumlu tutulamazlar. (2)

Bu bilgiler, etiğin insanların birbirlerine karşı nasıl davranmaları, ilişkide olmaları gerektiğini anlatan argümanları, akılsamaları belirlemek, değerlendirmek, keşfetmek, savunmak için, nedenleri olan ve disipline edilmiş bir yol olarak nasıl hizmet ettiğini göstermektedir. Ahlaki sorgulamanın doğası, işlevleri hakkındaki bu konular, klinikte hekim-hasta arasındaki ilişkinin ahlaki yönünün kritik değerlendirilmesinde, anlaşılmasında önemli ve yararlı olacaktır.

Temel etik yaklaşımlardan başka, değer sorunlarının çözümünde özne-nesne ayrımı da önemlidir. Tıbbi etik bağlamında baktığımızda özne hekim ise onun nesnesini; hasta(lar), cerrahi bir teknik, bir ilaç oluşturabilir.

Ele almamız gereken bir başka nokta ise etik sorunların çözümünde amaç-araç ayrımıdır. Klinik tıp uygulaması açısından amaç, hekim için her zaman hastanın tedavi edilmesidir. Oysa bir araştırma grubunda bulunan hekim için amaç, yalnızca hastayı tedavi etmek değil, aynı zamanda araştırmayı tamamlamaktır.

Günümüzde gerek tıp etiği alanında gerekse araştırma etiği alanında yer alan değişik tanımlamalar, akıl yürütmeler, değerlendirmeler, çözüm önerilerinde ilkelerin merkezi bir rol oynadığını görmekteyiz. Etik alanında ortaya çıkan "kurallar" ya da "duygusal" bazı anlatımlar kendilerini kabul

Özel/tek durum ve kuralların bir ilkeye dayandırılması sonuçta, kişilere ilişkin tutum, davranışların etik yönden farklı/doğru bulunmasına destek olmaktadır.

ettirebilmek için belli ilkeleri dayanak ya da rehber yapmaktadırlar. Tutum ve davranışlarımızın etik yönden onaylanır ya da onaylanamaz olduklarına karar verilmesine olanak sağlayan, eylemlerimizde bize yol gösteren, rehberlik eden etik ilkeler vardır. (3) Bu ilkelere uygun davranışlar geliştirmek, yalnız tutum ve davranışların etik yönden onaylanması sağlamaz, aynı zamanda toplumda benimsenebilir genel yaklaşım biçimlerine uygunluğundan dolayı onları yasalar karşısında da savunulabilir kılar.

Etik ilkelerin tıp etiği etkinliği içerisindeki yerinin ne olduğu ve nasıl kullanılması gerektiğine yönelik çalışmaların en önemli adlarından; Amerikalı iki tıbbi etikçi, Tom L. Beauchamp ve James F. Childress'in çabaları oldukça önemlidir. (4) Biyomedikal Etiğin İlkeleri isimli kitaplarında Beauchamps ve Childress etik teorisini açıkladıktan sonra, öncelikli bir ağırlıklandırma ya da sıralama vermeden her bir temel ilkenin ağırlığı olmasına izin veren ve kendilerinin "bileşik kuram-kompozit teori" olarak adlandırdıkları bir kuramı önermişlerdir. Karışıklık durumunda üstün gelen teori her zaman belirgin özellikleri olan belirli bir çerçeveye dayanır. Ancak, "belirli bir çerçevenin özellikleri bir ilkenin ötekine ağır gelmesi için dengeyi nasıl bozar?" sorusunun yanıtı yeterince açık değildir.

Beauchamp ve Childress herhangi bir etik ilkenin bir ötekine karşı üstünlüğü olmadığını; durum/olayların koşullarına göre, bu ilkelere herhangi birinin seçileceği ya da feda edilebileceğini ileri sürerler. Bu bağlamda ilkeleri sınırlandırarak, bazı ilkeleri "Temel ilke" olarak adlandırır. **Bu dört temel ilke şunlardır:**

- 1- Yarar sağlama ilkesi,
- 2- Zarar vermeme ilkesi,
- 3- Özerkliğe saygı ilkesi,
- 4- Adalet ilkesi. (5)

Biyoetik konusundaki son dönem yayınlara bakıldığında da, sürekli olarak dört ilkenin yinelenildiği, etik ilke ve kuramların yansız bir biçimde açıklandığı, okuyucuya bunların hepsini mi seçmeleri yoksa bunlardan birini mi seçmeleri konusunda bir açıklama yapılmadıkları görülür.

Bir ahlaki ilke, üzerinde düşünülen soruna ilişkin ahlaki düşünceler evreninin içinde bulunan düşünce merkezinde yer alıyorsa,

"ağırdır". Ağırlığı, konuya verdiği katkının önemindedir. Bu ağırlık, çeşitli nedenlerden kaynaklanır. İlk olarak, belirli bir kültürel geleneğe ilişkin bir toplumun, düşünce ve değerleri nasıl aktardıklarından, bunları entelektüel, kültürel, toplumsal ve dini yaşamlarında nasıl uyguladıklarından kaynaklanır. Yani ahlaki ağırlığın ilk kaynağı toplumun entelektüel, toplumsal ve kültürel gelenekleridir. Belirgin ahlaki nosyonlar, zaman içinde ağırlık kazanır.

İkincisi, bu temel düşüncelerin toplumda hangi geçişlere maruz kaldığının eleştirel incelemesinden kaynaklanır. Bu kaynakların her biri, son derece karmaşık olup, bunları açıklamak için toplumsal, entelektüel tarih, sosyoloji ve felsefe gerekir.

Üçüncü yolda, ilkelere yüksek ahlaki kararlar kadar önem verilmemesidir. Bir ahlaki karar, durumun gerektirdiği düşünceleri (hem ilkeleri hem de olayları içererek) izler. Ağırlık verilen öge ilkelere çok düşüncelerdir.

Dengeleme sorunu, özerklik yarar ile, zarar adalet ile dengelenmek istenince ortaya çıkar. Bütün bu nosyonlar eşit ağırlığa sahiptir ya da hangisinin ötekine tercih edilmesi gerektiğini kuramsal tartışmalarla göstermek zordur.

Buna göre ilk bakışta, herhangi bir ilkenin ağırlığı, onu ahlaki bir konudaki kültürel, eleştirel düşüncelerin merkezine çeken çekim gücünden kaynaklanır. Bu çekim, bir düşüncenin bir ahlaki gelenek içinde yaşayan bir sosyal grubun üzerinde yarattığı toplu etkilenmeden ve bu gelenek içinde gelişen ahlaki nitelikten ileri gelir. Eğer o toplumun tarihi ya da sosyal yapısı belirli bir düşünceyi destekliyorsa, o düşünce kamusal tartışma ortamına çıkar. Eğer gereksiz ya da marjinalse, görünmez olur ya da sessiz kalır.

Bugün ülkemizde ve dünyada tıbbı ilişkin mesleki değer konularının, gittikçe artan bir hızla, "yükümlülük" ve "hukuk" alanından, "değer tartışması" ve "etik" alanına kaydığını görmekteyiz. Yasal ve ahlaki yükümlülüklerin her biri, belirgin birer "kural"dır. Bu kuralları hekimin kendisi değil, onun da içinde olduğu bir birey olarak bir parçasını oluşturduğu toplum belirler. Bu kurallardan her biri belirli bir değer sorununun yanıtıdır. Bu kuralların bilgisine "deontoloji" denir ve gerçek/tüzel her kişinin, bu kuralları bildiği, ayrıca bu kurallara uymakla yükümlü olduğunu da bildiği varsayılır. İlgili bireyden önceden belirlenmiş

bu yükümlülükler uyup uymayacağı, ya da uymak isteyip istemediği sorulmaz; onun da bu kurallara uyması istenir, ona zorlanır. Oysa, yaşayan bir toplumda her zaman, henüz yanıt verilmemiş açık uçlu sorular ve henüz çözümü belirlenmemiş, kurala bağlanmamış sorunlar vardır. Toplumsal değişim ya da gelişim ne kadar hızlı ise bu normatif sorunların sayısı ve onların yaratacağı çelişkilerin yoğunluğu o ölçüde artar. Bu açık uçlu normatif sorunlara yanıt arama etkinliği, bir tür "etik" çalışmadır, her birey kendi sahip olduğu tutumlar sistemine ve bireysel değer sistemine dayanarak, bu etkinliğin içindedir.

Etik değerlendirme bir içgörü sağlar, algılamaya yardımcı olur, öngörü zemin hazırlar.

Tıbbi Etik alanında var olan durumların her birinin değer sorunları doğurmalarının yanında ilke olarak deontoloji ve hukuk yönleri de vardır. Tıpkı hukuk ve deontoloji alanlarının olmasının, bunlarda söz konusu kuralların etik alanında ele alınmaması, üzerlerinde düşünülmemesi, onların eleştirilmemesi anlamına gelebileceği gibi. Bu yaptırımlı ve bağlayıcı metinler hazırlanırken; ülkenin hukuk sistemi, yurtdışında konuyla ilgili metinlerin incelenmesinin yanında toplumun değerleri, dünyada o sırada bu konuda tartışılanlar gibi birtakım etik sorunlar da düşünülmüştür. Ancak hukuk ve deontoloji açısından, sonuçta ortaya çıkan yazılı metin, bağlayıcılığı, ona uyma zorunluluğu, tersi durumda uygulanacak yaptırımları ile, tartışılmaktan çok, gerekli kuralları içeren maddelerden oluşmaktadır. Onları eleştirel bir tartışma ortamında ele almak, ilgili kuralların altında yatan ilkeleri ortaya koymak, genel olarak söz konusu alanların niteliklerini, ne olduklarını sorgulamak gibi etkinlikler ise ancak felsefi denebilecek bir düzeyde çalışmayı gerektirecektir. Bu da etik yapmakla eşanlamlıdır.

Teoloji ve hukuk gibi normatif bilimlerle etiğin ilişkisi konunun akademisyenleri tarafından da inceleme konusu olmuştur. Hukuk bilimi de insan eylemlerini konu alır, ama incelemelerini ahlakilik açısından değil, yasalara uygunluk açısından yapar. Siyasal bir topluluğa ait insanların, "dışa" yansıyan eylemleri, hem hakları hem de ödevleri kapsayan hukuk normları sayesinde, çatışmayı

azaltarak birlikte yaşamayı olanaklı kılacak biçimde eşitlik ilkesine göre düzenlenir. Hukuk normları, yasalar biçiminde, topluluğun her üyesinin hakkı olanı güvence altına alır ve tüm sosyal eylemleri bağlayıcı kılan düzeni temsil eder.

Hukuk normları, ahlaki normlar değildir, ama bağlayıcı olmayı ahlaki normlarla sağlamaya çalışır; çünkü örneğin özgürlükçü demokratik bir hukuk düzeni, ahlaki öncüller üzerine kuruludur ve özgürlük, adalet ve eşitliğin mutlak değerler olarak herkes için kabul edilmesi gerekir. Ancak, kendini ahlaki bir talebi yerine getirmekle yükümlü gören kişi, eylemini, bundan büyük olasılıkla etkilenecek olan diğer insanlar açısından gözden geçirip tartması, duruma göre sınırlaması gerektiğini bilir.

Ama insanlar doğal nitelikleri gereği her zaman iyi davranmadıkları ve öteki insanları, onların da özgürlüklerine saygı göstererek dikkate almadıkları, aksine özgürlüğü fiilen başka özgürlükleri baskı altına almak için kullandıkları için bir hukuk düzenine gereksinim vardır; bu düzen, her bir kişinin en dış özgürlük sınırlarını, aynen, mantıklı eylem yapan ve davranan biri kendiliğinden nasıl saptayacaksa öyle saptar. Dolayısıyla hukuk normları, ahlakla doğrudan hiç bir ilişkisi olmayan ahlakiliğin dolaylı bir ifadesidir: Kişi hukuksal açıdan tümüyle doğru, ama gene de ahlaksız davranabilir; kişi yalnızca hukuku çiğnediği zaman cezalandırılır, yoksa ahlaki normların çiğnenmesine (bu tür) ceza verilmez.

Sonuç olarak etik değerlendirme bir içgörü sağlar, algılamaya yardımcı olur ve öngörü zemin hazırlar. Bilimsel bilgi üretiminin gerçekleştiği değişik toplumlar için farklı kültürel öğelerin varlığından söz etmek her zaman olanaklıdır; ancak kültürel yapıları, toplumsal, ekonomik gelişmişlik düzeyleri birbirinden ne kadar farklı olursa olsun, dünya coğrafyasının çok farklı bölgelerinde yaşayan bilim adamlarını bağlayıcı olabilecek "evrensel etik ilkeler" olmalıdır. Tıp etkinliğinde ve tıbbi araştırmalarda uluslararası kavramı geliştirmeye başlamış, uygulamaları yönlendiren temel değerler konusunda düşünce birliğine gereksinim olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bunların dikkate alınmasıyla, değişik ülkelerde yapılan çalışmalar aynı düzeyde bilimsel ve etik standartlara sahip olabilir. (6)

sted

Kaynaklar

- 1- Kant I (1994). Pratik Aklın Eleştirisi. TFK Yayını, Ankara
- 2- Gökberk M (1990). Felsefe Tarihi. Remzi Kitabevi, İstanbul
- 3- Mc Cullough, L.B., Johnsen, A.R. (1991). Bioethics Education, Diversity and Critique. The Journal of Medicine and Philosophy, 16:1-4.
- 4- Beauchamp T.L., Childress J.F. (1994). Principles of Biomedical Ethics. 4th Ed., Oxford Univ. Press, New York.
- 5- Aydın E. Ersoy, N. (1995). Tıp Etiği İlkeleri. Tıbbi Etik. 3(2-3):48-52, Ankara.
- 6- Arda B. (1992). Tıp Araştırmaları Açısından Bir Değerlendirme: Araştırma Etiği. Sendrom, 12:45-48.